



## O'ZBEK TILINING LUG'AT TARKIBI

**Ergasheva Aziza Abduhalim qizi**

**Maxammadiyeva Dilbar Haqqul qizi**

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti*

*Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-24 talabasi*

**Annotatsiya:** O'zbek tilining lug'at tarkibi uning tarixiy rivojlanishi, turli tillar bilan aloqasi va ichki taraqqiyoti natijasida shakllangan. Bu tarkib asosan asli o'zbekcha so'zlar, o'zlashma so'zlar, shevaga oid birliklar, arxaik va yangi hosil qilingan so'zlardan iborat. Ushbu maqolada o'zbek tilining lug'aviy boyligi, uning asosiy qatlamlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi.

**Kalit so'zlar:** o'zbek tili, lug'at tarkibi, o'zlashma so'zlar, neologizmlar, terminologiya, yasama so'zlar

**Abstract:** The vocabulary of the Uzbek language was formed as a result of its historical development, contact with different languages, and internal development. This content mainly consists of original Uzbek words, borrowed words, dialectal units, archaic and newly created words. This article analyzes the vocabulary of the Uzbek language, its main layers and their specific features.

**Keywords:** Uzbek language, vocabulary, borrowed words, neologisms, terminology, artificial words

O'zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, uning lug'at tarkibi juda boy va turli manbalardan kelib chiqqan so'zlar bilan boyitilgan. Bu tarkib tildagi so'zlarning kelib chiqishi, ularning shakllanish jarayoni va ishlatilish xususiyatlariga qarab bir necha guruhlargaaajratiladi.

1. Asli o'zbekcha so'zlar Bu toifao'zbek tilining eng qadimiy qatlamini tashkil etadi va asosan turkiy ildizga ega. Ular xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotda keng qo'llanadi. Masalan: ota, ona, bola, uy, suv, tog', qush, yurak, qo'l, bosh.

2. Shevaga oid so'zlar O'zbek tilining turli hududiy shevalarida uchraydigan so'zlar bu guruhga kiradi. Ular umumadabiy tilga kamroq kirib kelgan bo'lsa-da, xalq tilida keng ishlatiladi. Masalan: g'irg'ir (Farg'ona shevasi -chig'anoq), o'xchi (Xorazm shevasi -qoshiq).

3. Qadimiy va arxaik so'zlar Tarixiy taraqqiyot natijasida hozirda kam qo'llanadigan yoki butunlay unutilgan so'zlar shu guruhga kiradi. Masalan: bekan (xotin) ulug' (katta)

4. Yangi so'zlar (neologizmlar) Zamonaviy ilm-fan va texnologiyaning rivojlanishi natijasida o'zbek tiliga yangitushunchalar bilan bog'liq so'zlar kirib kelmoqda. Masalan: kompyuter, internet, dron, smartfon.





## MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

Hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibi o'zbek tilining butun tarkibiy taraqqiyoti davomida shakllangan. Tildagi so'zlarning paydo bo'lish davri va kelib chiqish manbalari ham har xil. So'zlarning paydo bo'lish davri va kelib chiqish manbaidan qat'i nazar, o'zbek millatiga mansub kishilar tilida qo'llanadigan barcha so'zlar o'zbek tilining lug'at boyligini tashkil etadi. Demak, tildagi barcha so'zlar yig'indisi lug'at tarkibini tashkil etadi. Tilning lug'at tarkibi qanchalik boy bo'lsa, unda fikrni mukammal ifodalash imkoniyati mavjud bo'ladi.

Tilning lug'at tarkibi jamiyat taraqqiyoti jarayonida boyib boradi va o'zgarib turadi, ya'ni ayrim so'zlar ehtiyojning yo'qligi yoki uning o'rnini bosadigan so'zning yuzaga kelishi bilan iste'moldan **chiqib ketadi**, yangi tushunchalarni ifoda etadigan so'zlar kirib keladi.

Hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibini quyidagi turkum so'zlar tashkil etadi:

1. Kundalik turmushda ishlatiladigan hamma uchun tushunarli bo'lgan so'zlar:

1) oziq-ovqatga doir narsalarning nomlari: yog', guruch, mosh, loviya, piyoz, kartoshka, sabzi, polov, arpa, bug'doy, un, shakar, non;

2) narsa-buyum, qurol nomlari: bolta, tesha, randa, arra, kosa, tovoq, taroq, daftar, ruchka, kitob, qalam, mashina, **samolyot**, poezd, elak, chakich, belkurak, ketmon, qamchi, pichoq;

3) tabiiy borliqqa oid nomlar: quyosh, er, oy, yulduz, osmon, chaqmoq, zilzila, shamol, qor, yomg'ir, bulut, tuman, o't, suv, daryo, tog', tosh, daraxt, kecha, kunduz, tun, yorug'lik, oy, yil;

4) tirik mavjudot va ularning tanaa'zolari nomlari: kishi, odam, er, xotin, chol, kampir, qari, yosh, dehqon, bog'bon, shifokor, o'qituvchi, do'st, dushman, **mehnatkash**, qush, hayvon, buzoq, mol, sigir, ot, mushuk, ilon, toshbaqa, chivin, qo'l, oyoq, bosh, tish jigar, qorin, ichak, kurak, burun, lab, ko'z;

5) qarindoshlikka oid nomlar: ota, ona, buva, buvi, momo, amaki, amma, xolla, tog'a, aka, opa, singil, uka, o'g'il, qiz;

6) jamiyatga oid nomlar: vatan, **mamlakat**, yurt, xalq, armiya, davlat, tuzum, jamiyat, tashkilot, hokimiyat, sud, prokuratura;

7) harakat bildiruvchi so'zlar: yurmoq, turmoq, o'tirmoq, yotmoq, uxlamoq, uyg'onmoq, yuvmoq, bormoq, kelmoq, kulmoq, yig'lamoq, gapirmoq, o'smoq;

8) miqdor bildiruvchi so'zlar: bir, ikki, uch, to'rtinchi, **oltinchi**, o'ninchi, ming, o'n ming, ko'p, oz, picha, sal;

9) olmoshlar: men, sen, biz, siz, u, ular, ana, manna shu, o'sha, ana shu, kim, nima, qaysi, qachon, qaer, hamma, barcha;

10) holat va belgi nomlari: yaxshi, yomon, kuchli, qo'rqqoq, to'g'ri, egri, baland, past, katta, kichik, achchiq, chuchuk, shirin, oq, qora, qizil, sho'x, eski, yangi, o'tkir, o'tmas, asta, sekin, tez;

2. Jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda tilda paydo bo'layotgan yangi so'zlar, iboralar: bakalavr, magistr, **magistratura**, menejment, broker, fermer.





3. Iste'moldan chiqib ketgan va ketayotgan so'zlar: pud, botmon, mingboshi, jallod, sekretar, **revolyutsiya**, oblastъ, rayon, ministr.

4. Kasb-hunarga doir so'zlar: ag'darma chok, bigiz, sakmanchi (qo'zilarga qarovchi chorvador), dehqon (kulolchilikda ishlatiladigan tosh o'g'ircha), randa, oxorcha, tahlilchi va boshqalar.

5. Fan-texnikaga doir atamalar: ega, kesim, gap, so'z turkumi, ot, tovush, atom, zaryad, chumchuq, hujayra, qo'shuv, oluv, bo'luv, ko'paytiruv, fizika, professor, dotsent, xirurg.

6. His-tuyg'ularni ifodalaydigan so'zlar: ura, yasha, hormang, rahmat, barakalla, oh, voh, uh, ehhe, likillamoq, jimir-jimir.

7. Shevaga oid so'zlar: satil (chelak), so'ri (ishkom, supa), kura (xo'tik), et (go'sht), sipsa (supurgi), kosa (piyola).

8. Jargon vaargolar: **oftobi olam**, olam panoh, loy, yakan (pul), danab (xotin), kalmata (so'z), otar (to'y), qiviz (non) va boshqalar.

Ma'lumki, o'zbek xalqi tarixiy davrlar mobaynida **boshqa xalqlar bilan iqtisodiy**, siyosiy, madaniy aloqada bo'lib kelgan. Bu aloqalar o'zaro aloqada bo'lgan xalqning tiliga ma'lum darajada o'z ta'sirini o'tkazadi. O'zaro ta'sir natijasida tilning barcha bo'limlarida: fonetika, leksika, grammatika kabilardao'zgarishlar yuz beradi. Tildagi o'zgarish va rivojlanish tilning leksikasida kuchli bo'ladi.

O'zbek xalqi qardosh bo'lmagan tojiklar bilan qadimdan aloqada bo'ldi. Shuning tarixiy sabablar bilan bog'liq holda arab, ruslar bilan aloqada bo'ldi. Hozirgi davrga kelib bir qancha xorijiy davlatlar bilan do'stona aloqalar o'rnatgan. Bular o'zbek tili leksikasiga ko'plab so'zlarning o'zlashishiga sabab bo'lmoqda.

Hozirgi o'zbek tili leksikasi tarixiy jihatdan ikki qatlamga ajratiladi:

1. O'z qatlam.

2. O'zlashgan qatlam.

O'z qatlam. O'z qatlamga umumturkiy so'zlar va o'zbekcha so'zlar kiradi.

1. Umumturkiy so'zlar. Ko'pchilik turkum xalqlar tilida qo'llanadigan, barcha turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan so'zlar umumturkiy so'zlar deyiladi. Bu so'zlar turkiy qabilalarning goh qo'shilishi, goh ajralishi **natijasida yuzaga kelgan**, hozirda turkiy xalqlar deb nomlanadigan kishilar tiliga mansub so'zlardir. Oltoy tillar oilasining turkiy guruhida (turkumida) 24 ta til: o'zbek, qozoq, uyg'ur, boshqird, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, **ozarbayjon**, no'g'oy, tatar, chuvash, yoqut, tuva, shor, qoraim, qo'miq, gagauz, xakas, balqar, oyrot, karagas, turk, qorachoy, oltoy turklari tillari mavjud. Umumturkiy so'zlar hozirgi o'zbek tili **leksikasining asosiy qismini**, deyarli yarmini tashkil qiladi. Umumturkiy so'zlar turli sohalarga oid bo'lib, ularga narsa-shaxs, belgi, miqdor, harakat, his-tuyg'u bildiradigan so'zlar kiradi: kishi, oyoq, qo'l, bosh, ko'z, qosh, qizil, ko'k, yashil, oq, bir, ikki, uch, to'rt, o'n, kel, tur, yot, o'tir, ol, ur, yaxshi, yomon, sen, u, biz, siz, ular, asta, sekin, tez kabi.

2. O'zbekcha so'zlar. O'zbek tili sharoitida o'zbek tili va boshqa til elementlari asosida yaratilgan so'zlar o'zbekcha so'zlar deyiladi. O'zbekcha so'zlar o'zbek tilining o'z ichki





imkoniyatlari asosida, o'z qonuniyatlari asosida yaratiladi. Bunda quyidagi holatlar kuzatiladi:

1. Asli o'zbekcha so'zlarga shu tildagi so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida hosil qilingan so'zlar: ter+im+chi, bir+lash+ma, qo'l+lan+ma, o't+kaz+gich, tur+g'un, bola+larcha.

2. Boshqa tildan o'zlashgan so'zlarga o'zbek tilidagi yasovchi qo'shimchalarni qo'shish bilan yasalgan so'zlar: a) tojikcha so'zlardan yasalgan so'zlar: mard+lik, jang+chi, do'st+lik, pul+siz; b) arabcha so'zlardan yasalgan so'zlar: rahbar+lik, qimmat+li, shifo+la+moq, nifoq+chi, nomus+li; v) ruscha-internotsional so'zlardan yasalgan so'zlar: sport+chi, razvedka+chi, beton+la+moq, ekskavator+chi.

3. Boshqa tillardan kirgan yasovchi qo'shimchalar yordamida o'z vao'zlashma so'zlardan hosil qilingan so'zlar: til+shunos, mehnat+kash, chizma+kash, kitob+xon, ilm+iy, vagon+soz va boshqalar.

O'zlashgan qatlam. Hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibiga tarixiy sabablarga ko'ra boshqa tillardan ko'plab so'zlar kirib kelgan. O'zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar o'zlashgan so'zlar (olinma so'zlar) deb yuritiladi. O'zlashgan so'zlar uyg'ur, tojik, arab, rus, nemis, [frantsuz](#), ispan, ingliz va boshqa tillarga oid.

O'zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so'zlarni quyidagi qatlamlarga bo'lish mumkin:

1. Tojikcha so'zlar: osmon, oftob, bahor, baho, barg, daraxt, mirob, dasta, bemor, g'isht, dasht, xonadon, shogird, xaridor, mard, kam, chala, balki, agar, ham kabi.

2. Arab tilidan o'zlashgan so'zlar. Arabcha so'zlar o'zbek tiliga VII-VIII asrlardan boshlab kirgan. Bu hol arablarning Markaziy Osiyoni bosib olishi bilan bog'liq. Kitob, maktab, xalq, maorif, shoir, ma'no, ilhom, kasb, qassob, san'at, asbob, bino, imorat, ovqat, g'alla, fil, parranda, hasharot, inson, odam, oila, amma, xolla, dimog', idora kabi.

3. Ruscha-internotsional so'zlar. XIX asrning 2-yarmidan [Markaziy Osiyo](#), jumladan, O'zbekiston chor Rossiyasining mustamlaka mamlakatiga aylandi. Rus tilining o'zbek tiliga ta'siri shu davrdan boshlandi. Rus tilidan, rus tili orqali boshqa tillardan ko'plab so'zlar o'zlashdi.

O'zbek tilida gaplashuvchi barcha kishilar tilida qo'llanadigan so'zlar ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika deyiladi. Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksikadan yashash joyi, kasbi, hunari, jinsi, madaniy saviyasidan qat'iy nazar barcha o'zbek millatiga mansub kishilar foydalanadi, shunga ko'ra ular umumiste'moldagi so'zlar deb ham yuritiladi. Umumiste'moldagi so'zlarning ma'nosi hamma tushunarli bo'ladi. Bu so'zlar ijtimoiy hayotning barcha sohalariga, barcha so'z turkumlariga oid bo'ladi. Umumiste'moldagi so'zlarning ko'p qismini umumturkiy so'zlar vao'zbekcha so'zlar tashkil etadi.

Boshqa tillardan kirgan so'zlar ham o'zbek xalqining barchasiga tushunarli bo'lsa, ular ishlatilish doirasiga ko'ra chegaralanmaydi. Masalan, arab tilidan o'zlashgan shamol, soat, inoq, dohiy, mag'rur, hafa, maqol, hayot, millat, hikoya so'zlari; tojik tilidan o'zlashgan go'sht, non, sozanda, suhbat, sabzavot, ombur kabi so'zlar; rus tili va rus tili





## MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

orqali boshqa tillardan kirgan traktor, kino, teatr, tsirk, **kartoshka**, fabrika, zavod kabi soʻzlar umumxalq tilida qoʻllanadi.

Demak, ishlatilish doirasi chegaralanmagan soʻzlar oʻz qatlamga ham, oʻzlashgan qatlamga ham oid boʻlishi mumkin. Ishlatilish doirasi chegaralangan leksika. Tildagi soʻzlarning umumxalq tomonidan ishlatilmaydigan qismi ishlatilish doirasi chegaralangan leksika deyiladi. Bunday soʻzlarning ishlatilishi maʼlum sabablarga koʻra chegaralangan boʻladi. Ishlatilish darajasi chegaralangan leksikaga dialektal soʻzlar, atamalar, jargon vaargolar kiradi. Dialektal leksika ishlatilish territoriyaga koʻra chegaralangan soʻzlar boʻlib, ular adabiy tilga kirmaydi. Maʼlum bir xududdagi kishilar nutqida qoʻllanib, ulargagina tushunarli boʻlgan soʻzlar sheva soʻzlari deyiladi. Sheva soʻzlari yigʻindisi dialektizm deb yuritiladi. Dialektizm – grekcha soʻz boʻlib, dialektos – «tilning mahalliy koʻrinishi» demakdir. Shuning uchun dialektizm umumtilning mahalliy koʻrinishi boʻlgan dialektlarga xosdir.

Misollar: qorinja (chumoli), gʻoʻz (yongʻoq), karvich (gʻisht) – Xorazm; norbon (narvon), bodrak (varrak), poku (ustara) – Buxoro; mishiqlik (mushuk) - Fargʻona; inak (sigir), moʻrcha (chumoli), pishak (mushuk) - Samarqand shevasida.

Shevadagi baʼzi soʻzlar adabiy tilda ham boʻlishi mumkin. Lekin ular boshqa-boshqa maʼnolarni bildiradi. Masalan: kosa soʻzi Xorazm shevasida «piyola» maʼnosini, adabiy tilda «suyuq ovqat soladigan idish», lagan soʻzi Xorazm shevasida kir yuvadigan togʻora, adabiy tilda «quyuq ovqatlarni soladigan idish» maʼnosini bildiradi.

Yozuvchilar badiiy asarda mahalliy koloritni berish, qahramonning nutqini individuallashtirish, **uning qalbiy ekanini**, tilidagi xususiyatlarni koʻrsatish maqsadida sheva soʻzlardan foydalanadi. Kasb-hunar leksikasi. Oʻzbek xalqi qadimdan turli kasb-hunar bilan shugʻullanib keladi. Shuning uchun Oʻzbekistonda kasb-hunar tarmoqlari taraqqiy etgan. Jumladan, kulochilik, qashshoqlik, kashtachilik, duradgorlik, terimchilik, **ovchilik**, chorvachilik, kosibchilik va hokazolar shular sirasiga kiradi. Turli kasb-hunarga doir soʻzlar kasb-hunar leksikasi deyiladi. Hozirgi oʻzbek tili leksik tarkibida kasb-hunarga doir soʻzlarga boy. Masalan: kulolchilikda dogʻchil (xum yasashda ishlatiladigan asbob), aspak yoki ob yogʻoch, bandak, bogʻich (idish chetini tekislash uchun ishlatiladigan latta, charm yoki kigiz parchasi) kabi soʻzlar, suvoqchilik sohasida bozi (tokcha yoki), andava (asbob), loykash (kishi), mola gazchoʻp (asbob) kabi maxsus soʻzlar bor. Ular shu hunar egalari tilida qoʻllanadi va ular uchun tushunarlidir.

Yozuvchilar badiiy asarlarda qahramonlarning mehnat faoliyatini koʻrsatishda kasb-hunarga doir soʻzlardan foydalanadilar. Atamalar. Fan-texnika, xalq xoʻjaligi, qishloq xoʻjaligiga doir ilmiy tushunchalarni aniq ifodalaydigan soʻzlar atamalar deyiladi. Fan-texnika va ishlab chiqarish sohasida qoʻllanadigan terminlarning jami terminologiya (terminologik leksika) deb yuritiladi. Masalan: fonetika, leksika, morfologiya, **morfemika**, sintaksis – tilshunoslikka oid; kvadrat, ildiz, teorema – matematikaga doir; sifatlash, oʻxshatish, jonlantirish – adabiyotshunoslikka doir atamalardir. Hozirgi kunda dunyoda fanning 500 dan ortiq tarmoqlari bor, ular har tomonlama taraqqiy etmoqda. Bu





## MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

tildaatamalarining boyib borishiga olib keladi. Atamalar ilmiy nutqda qo'llanadi va ular bir ma'noli bo'ladi.

Jargon vaargolar. O'tmishda xalqni ekspluatatsiya qiladigan sinf vakillari, **saroy ahllari**, mansabdor shaxslar, savdogarlar, qalandar, maddohlar, xalqni aldab yuruvchi gadoylar, o'g'rilar, firibgarlar o'z niyatlarini xalqdan yashirish uchun o'zlariga tushunarli so'z va iboralardan foydalanganlar. Tilda sinfiy ayirmalikni ko'rsatib turadigan bunday so'zlar «sinfiy dialektning so'zlari» - jargonlar deb yuritiladi.

Tildagi so'zlar shakl va ma'no xususiyatlariga ko'ra o'zaro turli munosabatda bo'ladi. So'zlarning **ayrimlari shakl jihatdan**, ayrimlari ma'no jihatdan, ил, к(ган турли рангдаги цю ba'zilar esa talaffuzi jihatidan o'xshash bo'ladi. SHu xususiyatlariga ko'ra so'zlar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Omonim so'zlar. Shakli (yozilishi va aytilishi) bir xil, ma'nosi har xil so'zlar omonimlar deyiladi. Omonim so'zi grekcha «bir xil» degan ma'noni ifodalaydi. Masalan: ot - hayvon, ot - uloqtirmoq, ot - ism; og'iz - **insonning tanaa'zosi**, og'iz - yangi tuqqan sigir sutidan tayyorlanadigan taom; chang - to'zon, gard, g'ubor, chang - to'rtburchak, yassi quti shaklidagi torlar tortilgan qo'sh cho'p bilan **chalinadigan musiqaasbobi**; qovoq - insonning tanaa'zosi, ot, qovoq - poliz ekini, ot.

Omonim so'zlar turkumiga (yuz - insonning tanaa'zosi, ot; yuz - miqdor bildiruvchi son) oid bo'ladi.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Madvaliyev A., Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining lug'at tarkibi va taraqqiyoti. Toshkent: Fan, 2005.

2. Muminov I., Normatov U. O'zbek tilida o'zlashma so'zlar va ularning lingvistik tahlili. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2010.

3. Yo'ldoshev B. Neologizmlar va zamonaviy o'zbek tili. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017.

4. Karimov A. Terminologiyaning rivojlanish qonuniyatlari. Toshkent: Universitet, 2020.

5. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: Fan, 2006.

6. Mahmudov N. O'zbek adabiy tili taraqqiyot bosqichlari. Toshkent: Ma'naviyat, 2015.

